

Pamětní knihy jako doplňkový zdroj dat a zajímavosti

Chronicles as an additional source of data in natural history

Tomáš Diviš

Olešnice 52, 549 41 Červený Kostelec; e-mail: tomas.divis@email.cz

Úvod

Máme-li potřebu starších ornitologických dat, narážíme velmi často na nedostatek kvalitních, tedy hlavně věrohodných zdrojů (HUDEC 1994). Ten se samozřejmě prohlubuje jednak s hloubkou návratu do minulosti, ale i v závislosti na druhu nebo družích, kterými se chceme zabývat nebo na území či lokalitě, kterou náš zájem pokrývá. Čerpat nekriticky a bez ověření (často už nemožného) ze zdrojů zábavné a populární literatury nebo z paměti starousedlíků také nemůžeme, protože první zdroj má jako hlavní cíl „jen“ pobavit a druhý trpí přirozenou větší či menší nespolehlivostí lidské paměti. Jedním z možných zdrojů věrohodných dat mohou být pamětní knihy (kroniky) měst a obcí (MLÍKOVSKÝ 2009).

Kronikářství na našem území má dávnou historii. Nejstarší záznamy o významných událostech vedli duchovní, v novověku už vznikaly kroniky některých měst nebo obcí. První legislativní úpravou kronikářství bylo nařízení nejvyššího purkrabího českého Karla Chotka, který 31. srpna 1835 vydal historický první nařízení vést od 1. ledna 1836 kroniku ve všech městech, městsech a obcích světské i duchovní vrchnosti. Po vzniku samostatného Československa byla povinnost vést obecní kroniky stanovena zákonem č. 80/1920 Sb., který byl novelizován teprve zákonem č. 132/2006 Sb. (HROMÁDKA 2006).

Když jsem v roce 2010 začal připravovat podklady pro práci o hnízdním výskytu čápa bílého (*Ciconia ciconia*) v jižní části okresu Náchod (DIVIŠ 2011), shromáždil jsem z odborné literatury a dalších věrohodných zdrojů data, která umožňovala vcelku dobře popsat historii hnízdění druhu od poloviny 60. let 20. století do současnosti. Starších pramenů však už bylo velmi málo, a tak jsem byl nucen hledat i jiné použitelné zdroje. Vedle svědectví starousedlíků jsem se rozhodl hledat doplňkové informace v pamětních knihách obcí, vycházejí přitom z předpokladu, že je-li hlavním posláním kroniky pravdivě zaznamenat události a děje, budou zde získané údaje nejbližší skutečnosti. Spolu s jakýmkoliv zmínkami o hnízdní nebo jen výskytu čápa bílého jsem si zaznamenával i některé další údaje o pozorování ptáků a jiných živočichů nebo o dění v přírodě.

Cílem tohoto příspěvku je připomenout ornitologické veřejnosti možnost čerpat doplňková relevantní data z doposud málo využívaného zdroje pamětních knih měst a obcí a seznámit ji s některými použitelnými výsledky nebo zajímavostmi mého vlastního hledání.

Materiál a metodika

Nalezeny a čteny byly kroniky těchto obcí a měst zahrnujících oblast hnízdního výskytu čápa bílého v jižní části okresu Náchod (kvadráty 5562, 5661, 5662, 5761, 5762): Bohuslavice 1932–1990; Čáslavky 1921–1950; Červený Kostelec do roku 1980; Česká Skalice 1792–1975; Dolany 1900–1977; Jaroměř a Josefov 1923–1962; Jasenná do roku 1967; Nahořany 1918–1938; Nové Město nad Metují 1848 – 70. léta 20. století; Provodov 1950–1997; Rasošky 1933–1988 (kronika z let 1939–1968 se ztratila); Roztoky 1935–1957; Starý Ples 1925–1972; Sviněšany do roku 1955; Šestajovice 1923–1962; Šonov 1923–1975; Velká Jesenice 1931–1956; Veselice 1921–1978. Kroniky obcí Doubravice u České Skalice, Rychnovek a Zvole byly na podzim roku 2010 odcizeny a tak jsem se pokoušel vyhledat nějaká data v dílech VAIC (2004), NĚMEC (2004) a NĚMEC (2008).

Kroniky jsem měl k dispozici v originálech na městských a obecních úřadech nebo v badatelně Státního oblastního archivu v Náchodě, častěji však v kopiích, které mi na úřadech zapůjčili k domácímu studiu (DIVIŠ 2011). Stránkový rozsah revidovaných svazků byl obrovský a tak jsem se musel naučit jakémusi „rychlčení“, při němž jsem v textu vyhledával výrazy popisující živou přírodu a přírodní děje včetně počasí. Tento postup byl nutný hlavně proto, že jen vzácně byly kroniky správně vedeny, tedy s rozčleněním na tematické kapitoly a s věcným rejstříkem na konci svazku (HROMÁDKA 2006), a tak jsem ve většině případů musel pročitat vše. Značné problémy mně někde činila čitelnost ručně psaných záznamů.

Výsledky a diskuse

Obecně lze zjištěná zoologická data v kronikách rozdělit na relevantní a ostatní. Za relevantní ornitologické údaje považují pozorování lidem dobře známých nebo zcela nezaměnitelných druhů nebo pozorování s popisem sledovaného jedince nebo jedinců umožňujícím jednoznačnou druhovou determinaci. Ovšem i u těchto pozorování dosti často v kronikách chybí základní údaje, jako je místo pozorování, datum pozorování nebo jméno pozorovatele, což jejich odbornou využitelnost snižuje nebo znemožňuje. Ostatní zoologická data v kronikách jsou často zjevně chybná v druhové determinaci nebo vzbuzují velkou pochybnost o ní, jsou obecnější s určením pouze do řádu nebo jen třídy a někdy jsou to i více nebo méně zjevně smyšlené příběhy a události, nebo jen nevýznamné postřehy a kuriozity. V této skupině jsou ovšem také záznamy, které dobře ilustrují historicky známé klimatické extrémy, jako jsou tuhé mrazy, vichřice nebo sucha, kalamitní výskyt škůdců v zemědělství nebo lesnictví, ale i dobové zvláštnosti vztahu lidí k živé přírodě.

Cílová „výtežnost“ kronik byla velmi různá a lišila se v závislosti na osobních prioritách kronikářů a historických zvratech doby. V obdobích významných společenských pohybů převažoval v zápisech politicky podbarvený popis událostí, v klidnějších časech zbylo více prostoru i pro vyličení jiných událostí, včetně dějů a úkazů přírodních (DIVIŠ 2011).

Tam, kde je to účelné a nebo zajímavé, uvádím doslovné citace z kronik kurzívou v uvozovkách. Ostatní texty přeжатé z kronik jsem z různých důvodů upravitel a jsou uvedeny normálním písmem.

1. Relevantní ornitologická data

Labuť velká (*Cygnus olor*) – dne 9.7.1972 bylo na zavodněných loukách u Starého Plesu 5 ex., „... byly ochočené a braly chléb“. V těchto letech nebyla labuť velká na sledovaném území běžným zjevem. Já sám mám svoje první pozorování z okresu Náchod také z roku 1972, ovšem teprve v roce 1978 bylo v okrese Náchod doloženo první hnízdění (DIVIŠ 2008).

Koroptev polní (*Perdix perdix*) – dne 15.1.1918 se na náměstí v Novém Městě nad Metují „... sneslo hejno koroptví, hledaje za mrazu -18°C zástítu“. Ve dnech 24. a 25.10.1958 odchytili myslivci v Provodově 50 koroptví. Do roku 1962 byla v okrese Náchod lovena koroptev pravidelně (např. v MS Paseky Rasošky každoročně okolo 1 tisíce ex., v Bohuslavicích nad Metují až okolo 3 tisíc ex. ročně), naposledy v roce 1969 (DIVIŠ & KULT 1986). Zmínky o užitkové a škodné lovné zvěři jsou v kronikách poměrně časté a týkají se zpravidla počtu ulovených kusů za sezonu. Kronikáři však většinou nezmiňují svůj pramen informací, a tak je mnohem vhodnější čerpat tato data z oficiálních mysliveckých statistik.

Čáp bílý (*Ciconia ciconia*) – nepřekvapí, že při svém významu, oblíbenosti a úzké vazbě na lidská sídla byl v kontrolovaných kronikách nejčastěji zmiňovaným divoce žijícím živočišným druhem. Např. zprávu o založení hnízda v Rasoškách v roce 1972, popis pozorování hejna 80–100 ex. na loukách u Starého Plesu dne 6.7.1972 nebo pozorování 120 ex. kroužících nad obcí Velká Jesenice dne 22.8.1939 a značné množství dalších v kronikách nalezených dat jsem použil jinde (DIVIŠ 2011). Je ovšem pravda, že jen malá část z nich moje poznatky o hnízdění v popisovaném území rozšířila nebo doplnila. Nejčastěji se jednalo o data návratu ptáků do hnízda.

Výr velký (*Bubo bubo*) – v pamětní knize Nového Města nad Metují v zápise za rok 1936 kronikář sděluje, že lesní personál zdejšího velkostatku pozoroval v letech 1934 a 1935 po 1 ex. v Zadním Pekle. Dne 9.6.1936 byla matka se synem na trávě na lokalitě Koníček. Náhodou došla až ke hnízdu z něhož vyskočilo velké mládě výra. Mládě bylo odebráno a umístěno ve voliérie místního loveckého kroužku. Lesnaté údolí Metuje a jejich přítoků nad Novým Městem nad Metují je tradičním hnízdištěm tohoto druhu. Na konci 70. let 20. století jsem zde sledoval hnízdění u Sendraže a v následujících letech tam pravidelně zaznamenával hnízdění J. Vrána (*in litt.*). Domnívám se ovšem, že nález popisovaný v novoměstské kronice je nejstarší konkrétní písemnou zprávou o hnízdění výra v těchto místech.

2. Ostatní data

Kronika města České Skalice – po mniškové kalamitě v roce 1922 „... celé lesní revíry okolo Havlovic padly, vydatnost pramenů v Posadově poklesla téměř ihned.“

V roce 1923 byl vypracován projekt nádrže na Rovenském rybníku (dnes součást přehrady Rozkoš) o obsahu 80 mil. m³ a s rozpočtem 30 mil. Kč.

Dne 7.9.1958 přednáší Dr. F. Obhlídal a pan S. Horák myslivcům o dravcích.

V roce 1974 se v popisu Rozkoše píše, že „... v blízkosti Šerče a Domkova nemá být povolen vstup z důvodu rušení ptáků“.

Kronika města Jaroměře – ze zápisu za rok 1931: „*Opožděné mrazy staly se nebezpečím tažnému ptactvu i jeho pohromou. Na jihu nastalo značné oteplení. Velká hejna, která táhla v těchto dnech na sever i přes naše kraje musela se pro nedostatek potravy vrátit, a tak tisíce ptáků pohynulo mrazem a hladem. Pohroma postihla především špačky, konipásky, drozdy a pěnkavy.*“

Září 1935: „*Následkem nečekaného chladna i nedostatkem hmyzu uhynulo množství vlaštovek – zvláště na Hradecku.*“

V lednu a únoru 1947 bylo hodně sněhu a mrazů: „*... nacházeli mrazem a hladem uhynulý ptáci.*“

V srpnu 1952 uvízl v kříži na věži kostela v Josefově nohama čáp (DIVIŠ 2011). Popis této události pak pokračuje zprávou, že tamtéž uvízla v roce 1942 kavka. Pan Jiří Kalous na kříž vyšplhal a kavku za cenu amputace části nohy vysvobodil. „*V roce 1890 zajal tento kříž „velkého ptáka“, který tam zahynul hladem. Mrtvého snesl pokrývač Likeš a doma si jej prý upekl, ale za několik dnů dostal obsílku k soudu za pytláctví. Ukázalo se však, že jde o šprým. Likeš se z radosti opil tak, že hrozně doma řádil a ve svěřací kazajce musel být vsazen do radniční šatlavy.*“

Rok 1962: „*Hrdličky se u nás zalíbilo. Naši ornitologové zaznamenali letos další zvýšené stavy.*“

Kronika města Nového Města nad Metují – 6.4.1888 padal sníh po celý den a napadlo místy do 1 metru. „*Zima –2 °R. Konipásci, čermáčkové, špačci a jiní velice trpí. Mnoho ptactva promrzlo a hlady zašlo, zvláště červenky a třasořitky, jež děti našly a do školy mrtvé přinesly.*“

Za mimořádně tuhé zimy roku 1929 „*... nosily denně děti do školy nějakého mrtvého opeřence. Koroptve zalétaly až do síní a nechaly se chytit. Mnoho dravých ptáků, zvláště kání, přiletovalo do zahrad.* V lednu 2004 panovalo poměrně chladné počasí za abnormálně vysoké sněhové pokrývky (i v okolí České Skalice až 30 cm) a velmi nízké početnosti hraboše polního (*Microtus arvalis*). Na konci měsíce jsem byl upozorněn na výskyt „*orla*“ v zahradě u domu na okraji České Skalice, který usedl na záda odpočívající ovce (snad ji považoval za zdechlinu). Majitel nemovitosti „*orlovi*“ předložil uhynulou slepici a ten ji postupně konzumoval. Dne 28.1.2004 jsem na zahradě tak řečeného „*orla*“ zastihl. Jednalo se o průměrný exemplář káně lesní (*Buteo buteo*). V tomto období jsem na několika místech pozoroval podobně se chovající jedince káně lesní, kteří projevovali sníženou plachost pobytím na lidmi frekventovaných místech.

Za letního sucha v roce 1930 se silně rozmnožili hraboši a poštolky a jiní dravci je lovící a bylo „*... velmi mnoho zajíců jichž nebylo pamětníka. Neopatrným trávením myši hyne mnoho užitečného ptactva, zvláště bažantů, dravého a semenožravého ptactva...*“ (podobně i v létě 1933).

V létě 1934 také velké sucho, ale nejsou hraboši a dravci škodí na zvěři. Ještě v prosinci je stále teplo „*... v lesích plno hub a ptáci otálejí s odletem – špačci, čejky, lindušky luční, racek, lysky, na krmítku samičky kosa a pěnkavy.*“

V zápisu z roku 1935 je v popisu rybolovu sdělení, že se „*... na udici na noc polícenou chytil někdy racek, skorec nebo ledňáček.*“

Ke zprávě o mimořádně teplém lednu 1936 připojena bez udání pramene zmínka o velmi teplé zimě v roce 1572, kdy byly stromy v lednu zelené a ptáci stavěli hnízda.

Kronika obce Bohuslavice nad Metují – na výsledcích sčítání jarních kmenových stavů demonstrován „katastrofální úbytek koroptve“ z 250 ks v roce 1963 na 160 ks v roce 1964. V roce 1969 byla však početnost koroptve odhadnuta na 200–300 ks.

V roce 1967 byl obnoven rybník Tuří.

Kronika obce Čáslavky – v úvodní části věnované historii obce se o událostech roku 1751 také píše: „... *poručeno do vesnic šosovních, aby se vyslovili, jakým množstvím vrabčích hlav, kromě počtu, který sami odnésti mají, městu ku pomoci přispěti by mívili. (Toho času z nařízení vlády byli hubeni všude vrabci a každý poplatník musil jistý počet hlav vrabčích odnésti, které úřadu krajskému dodávali.)*“. V díle VAIC (2004) jsem k témuž na straně 19 v rubrice „Pozoruhodné události“ našel: „*Roku 1751 jsou na císařské nařízení hubeni vrabci. Podle daní musel každý poplatník odevzdat patričný počet vrabčích hlav. Ve městech to byl problém, proto lidé z Jaroměře sháněli vrabčí hlavy po okolních vesnicích. Byli i v Doubravici a odjeli spokojeni*“.

Tamtéž se píše, že přípravy na regulaci a melioraci Úpy započaly 1889 (prý „*aby byla luka taková, jako luka panská u České Skalice*“), koncese udělena 1896 a stavební práce začaly 19.9.1901 a skončily na podzim 1905.

Kronika obce Jasenná – v zápise za rok 1956 se píše, že bylo odchyceno a na export dodáno 383 živých koroptví.

Kronika obce Nahořany – plány na výstavbu přehrady Rozkoš vznikaly už za první republiky. V roce 1928 bylo v obci ustaveno Sdružení postižených Rozkošskou nádrží. V jeho rozkladu proti stavbě přehrady se mimo jiné píše pod bodem č. 8: „*Na tak velkou plochu vodní nastěhovalo by se ohromné množství různého vodního ptactva, které na dozrávajícím a zralém obilí v širém okolí – nejen v bezprostřední blízkosti nádrže – způsobilo by pravé spousty, neboť nebylo by lze úrodu, hlavně v noci, stále hlídati, aniž na nádrži pro velkou její rozlehlost je vydatněji hubiti. Obava tato je potvrzena ústním podáním a starými zápisy z dob bývalého rybníka na Rozkoši, kdy mnohá pole osetá hlavně ječmenem, hlavní to obiloviny kraje, byla vodním ptactvem úplně zničena a pošlapána tak, že se ječmen často ani sekati nemohl. Potvrzují tuto okolnost také podobné poměry v okolí stávajících rybníků, hlavně bývalého Chlumeckého. Také dle zachovaných zápisů a paměti byl hlavně z tohoto důvodu na usilovné naléhání a prosby hospodářů z celého okolí někdejší rybník Rozkošský v r. 1838 vypuštěn, poněvadž jmenované škody ptactvem způsobené nejen na selských, ale i na panských pozemcích byly velmi veliké*“. Popis tehdejší situace, za které vodní ptactvo likviduje úrodu v širém okolí, se vymyká běžné míře představivosti.

Dne 12.2.1929 bylo –33 °C „... *ptactvo i zvěř mrazem hyne*“.

Za roky 1931 až 1936 uloveno celkem 3 441 koroptví (každoročně mezi 385 až 742 ks), celkem 103 bažantů (8 až 36 ks), ale také dvě vydry a 256 kusů pernaté škodné.

Kronika obce Rasošky – v únoru 1929 „... *vrány a koroptve létaly až na dvorky. Mnoho ptáků pomrzlo*“. Mrazy až –41 °C.

Dne 12.12.1975 pozorováno velké hejno špačků. Odlétlo směrem ke Smiřicím.

Kronika obce Roztoky – regulace Metuje zahájena v r. 1902 od Josefova, meliorace v délce 16 km zahájena v roce 1905.

V zimě roku 1929 řádily mrazy, jaké nikdo nepamatoval. „*Dravci různého druhu v drobnější zvěři a mezi ptactvem řádili měrou nevidanou...*“

Kronika obce Starý Ples – v zápise za rok 1951 na sebe kronikář prozrazuje: „*Dne 15.1. ulovil jsem vzácný exemplář, husu liščí, která má domov Baltické moře a do střed. Evropy ojediněle zaletuje. Husu jsem si nechal preparovat.*“ Nevím, do jaké míry mohlo být už tehdy možné, že by se jednalo o ptáka ze zajetí. Výskyt divokého ptáka v této roční době sice vyloučen není, ale v těchto letech bývala husice liščí (*Tadorna tadorna*) u nás pozorována jen vzácně (HU-DEC 1994). Já jsem v 70. letech 20. století nalezl u jednoho myslivce v Dolní Radechově u Náchoda preparát bernešky rudokrké (*Branta ruficollis*). Pán tvrdil, že ji sám nedaleko obce střelil, ale už si nevzpomněl ani na rok.

V zimě 1960 bylo u odchovny kachen 20 hrdliček a množství vrabců, dva páry slípek zelenonohých a jedna lyska.

V roce 1963 myslivci střelili 3 káně rousné (*Buteo lagopus*), kterých „... bylo hojně a řádily krutě“.

Kronika obce Veselice – po tři až čtyřleté přestávce zpíval od začátku května 1966 každý den po 21. hodině blízko lesa Březek slavík, 20. června naposled. V roce 1967 zpíval ve stráni u transformátoru od 15.5. do 15.6. a v roce 1969 od 5.5. do poloviny června. „*1970 kolem 15. května bylo slyšet zpěv sedmihláška od 20. do 21. hodin. Občané měli za to, že zpívá slavík.*“

V rubrice „Ochrana přírody“ se v roce 1975 píše: „*Počet zpěvného ptactva, které vysbíralo spousty hmyzu, se citelně snižuje.*“ V rubrice „Myslivost“ ve stejném roce se píše, že „... se po roce 1945 střílivalo ročně 500–600 koroptví, 100–150 zajíců a 80–100 bažantů. S odstupem 20 let hodnocen odchyt a prodej koroptví jako chybný, koroptve nejsou.“

Závěr

Mezery ve znalostech rozšíření nebo početnosti divoce žijících druhů živočichů samozřejmě daty získanými v kronikách měst a obcí zcela nevyplníme, ale doplňkovým zdrojem poznatků tyto prameny být mohou. Studium pamětních knih a obcí mohu i ornitologům jen doporučit. V konkrétních případech může být zdrojem cenných odborných dat, ale vždy je velkým zdrojem poučení, a to i o událostech a dějích majících přímý vliv na krajinu a přírodu a její živé složky.

Souhrn

V kronikách čtyř měst a 14 obcí v jižní části okresu Náchod (kvadráty 5562, 5661, 5662, 5761, 5762) byla vyhledávána ornitologická či další zajímavá přírodovědná data. Pravděpodobně nejčastěji zmiňovaným živočišným druhem byl čáp bílý (*Ciconia ciconia*) a řada údajů o něm byla použita jinde (DIVIŠ 2011). Dále byly nalezeny poměrně cenné údaje o hnízdění nebo výskytu

labuť velké (*Cygnus olor*), koroptve polní (*Perdix perdix*) a výra velkého (*Bubo bubo*). Mimo to byly nalezeny taktéž cenné a zajímavé, ale věcně nebo formálně neúplné zprávy o ostatních druzích ptáků nebo i ostatních druzích živočichů, ale někdy i unikátní zprávy o extrémních výkyvech počasí a jejich vlivu na živou přírodu, kalamitních situacích, nebo i o přípravě a průběhu významných zásahů do krajiny, o dobových zvláštnostech vztahu lidí k ptactvu a živé přírodě apod. Studium pamětních knih (kronik) může být tedy zdrojem cenných odborných dat a vždy je velkým zdrojem poučení, a to i o událostech a dějích majících přímý vliv na krajinu a přírodu a její živé složky.

Summary

The chronicles of four towns and 14 villages of the southern part of the Náchod district (Grid nos. 5562, 5661, 5662, 5761, and 5762) were searched for ornithological and natural historical observations. The White Stork (Ciconia ciconia) was found to be the most frequently mentioned species and the data have been used elsewhere (DIVIŠ 2011). Comparatively valuable observations were also found on the occurrence or breeding of the Mute Swans (Cygnus olor), the Partridge (Perdix perdix), and the Eagle Owl (Bubo bubo). Apart from that, factually or formally incomplete, yet interesting and valuable reports were found not only on other bird and animal species but also on unusual climatic events and local disasters. Last but not least, reports were found both on the intended and the executed interventions in the landscape or on the historical peculiarities of the human relationship towards birds and nature. Thus, the study of chronicles can be a valuable source of information and lessons can be drawn from historical events and processes which have been shaping the landscape and its components.

Literatura

- DIVIŠ T. 2008: Labuť velká (*Cygnus olor*) v okrese Náchod – historie osídlování a výsledky sčítání. *Panurus 17*: 27–42.
- DIVIŠ T. 2011: Čáp bílý v Dolním Pometují – historie a současnost. *Vč. pobočka ČSO při VČM V Pardubicích, Pardubice*.
- DIVIŠ T. & KULT J. 1986: Koroptev polní (*Perdix perdix*) v okrese Náchod. *Myslivost 8/1986*.
- HROMÁDKA T. 2006: Kroniky, II. (upravené) vydání. *NIPOS, Praha*.
- HUDEC K. (ed.) 1994: Fauna ČR a SR, Ptáci-Aves, díl 1. *Academia, Praha*.
- MLÍKOVSKÝ J. 2009: Úvod do historické ornitologie. *Sylvia 45*: 39–50.
- NĚMEC V. 2004: Zvole u Jaroměře – Vlastivěda obce. *Obec Rychnovek a městská knihovna Jaroměř*.
- NĚMEC V. 2008: Rychnovek okres Náchod – Vlastivěda obce. *Obec Rychnovek a městská knihovna Jaroměř*.
- VAIC M. (ed.) 2004: Doubravice 1404–2004. *Obecní úřad Rychnovek*.

